

ДО ПИТАННЯ ОСНОВНИХ МОТИВОТВОРЧИХ ЧИННИКІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Гуртовенко Наталія Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ORCID ID: 0000-0002-5926-8736

Researcher ID: E-9564-2019

Scopus-Author ID: 57214329813

Аналіз першоджерел допоміг нам зрозуміти витоки спонукальної сили тих чи інших вчинків, осмислити процес виникнення і формування мотивів поведінки. Особливий інтерес для нас становлять дослідження загальних закономірностей виникнення і формування мотивів девіантної поведінки у підлітковому віці. Специфічні особливості, деформації та відхилення в мотиваційній сфері особистості правопорушника є сукупністю основних внутрішніх умов, які мають визначальний вплив на формування кримінальної мотивації, її конкретний соціальний (антисоціальний) зміст. На формування мотивів девіантної поведінки впливають в основному порушення рівноваги між різними видами потреб, актуалізація другорядних потреб і спотворене сприйняття або недооцінка конкретної життєвої ситуації особистістю. Науково-теоретичний і методологічний аналіз сутності психологічних механізмів корекції девіантної поведінки дає змогу розглянути соціальні та педагогічні умови, що дають змогу будувати ефективну практичну педагогічну діяльність із розв'язання завдань корекції девіантної поведінки з використанням психологічних механізмів, які перебувають у взаємозв'язку та взаємозумовленості. Основним критерієм ефективності корекційної діяльності є підтримання системи виховання, в яку було інтегровано корекційну діяльність, в оптимальному стані, що дає змогу успішно розв'язувати завдання формування в здобувачів освіти соціально значущих позитивних якостей особистості. На підставі теоретичного аналізу досвіду чинних педагогічних систем і власного досвіду можна виокремити основні компоненти, що мають стимулюючий вплив на ефективну організацію та діяльність виховно-корекційної системи. При розробці нових інноваційних психолого-педагогічних умов самі методи виховання, залишаючись принципово без змін, здатні мати вищий результат, тобто підвищити ефективність.

Ключові слова: підлітковий вік, девіантна поведінка, мотивація, корекційна робота, психологічні умови.

Hurtovenko Nataliia. On the issue of the main motivating factors of deviant behaviour in adolescence

The analysis of primary sources helped us to understand the origins of the motivating force of certain actions, to comprehend the process of emergence and formation of behavioural motives. Of particular interest to us is the study of general patterns of emergence and formation of motives for deviant behaviour in adolescence. Specific features, deformations and deviations in the motivational sphere of the offender's personality are a set of basic internal conditions that have a decisive influence on the formation of criminal motivation, its specific social (antisocial) content. The formation of motives for deviant behaviour is mainly influenced by an imbalance between different types of needs, the actualisation of secondary needs and a distorted perception or underestimation of a particular life situation by an individual. The scientific, theoretical and methodological analysis of the essence of psychological mechanisms for the correction of deviant behaviour allows us to consider the social and pedagogical conditions that make it possible to build effective practical pedagogical activities to solve the problems of correction of deviant behaviour using psychological mechanisms that are interrelated and interdependent. The main criterion for the effectiveness of correctional activities is to maintain the system of education, into which correctional activities have been integrated, in an optimal state, which makes it possible to successfully solve the problem of forming socially significant positive personality traits in students. Based on the theoretical analysis of the experience of existing pedagogical systems and our own experience, we can identify the main components that have a stimulating effect on the effective organisation and operation of the educational and correctional system. When developing new innovative psychological and pedagogical conditions, the methods of education themselves, while remaining fundamentally unchanged, can have a higher result, i.e. increase efficiency.

Key words: adolescence, deviant behaviour, motivation, correctional work, psychological conditions.

Вступ. Для підліткового віку характерний феномен «зараження», в основі якого лежить звичайна цікавість.

Мотивують чинником за певних умов може стати конкретна життєва ситуація, яка сприяє ухваленню рішення про вчинення того чи іншого вчинку. Сам факт, що ситуація впливає на мотивацію девіантної поведінки, у більшості авторів, які вивчали це питання, не викликає сумнівів [1; 2; 3].

Однак дослідження останніх років показують, що ситуація здебільшого тільки актуалізує мотиви девіантної поведінки, тобто викликає до життя мотиви, що вже є в людини, і створює умови для їхньої реалізації. Тому

антигромадські вчинки підлітків мають найчастіше не «випадковий» ситуативний характер, а є, за всієї раптовості, імпульсивності та емоційної залежності, логічним розвитком усього попереднього життя.

Матеріали та методи. Природно, що кожна наука, використовуючи феномен мотивації, намагається за його допомогою вирішити свої специфічні завдання. «Тому, – пише В.В. Луньов, – філософські дослідження мотивації більше тяжіють до її відображаючої функції, психологічні – до спонукальної, педагогічні – до регулятивної, для моралі та права важливі аксіологічні аспекти» [4, с. 464].

До основних мотивоворчих чинників девіантної поведінки належать:

- спосіб життя в широкому значенні цього поняття. Під способом життя розуміють сукупність типових для даного суспільства форм життєдіяльності людей, способів задоволення ними своїх матеріальних і духовних потреб;

- безпосереднє соціальне оточення (соціальна група), ситуація, певні вимоги до поведінки суб'єкта в даній ситуації (соціальна роль). Важливо розрізняти мотивоворчий вплив способу життя суспільства в цілому (макросередовище) і невеликих груп, найближчого оточення (мікросередовище).

- і, нарешті, особистісні умови або сама особистість.

Існує ще один важливий аспект впливу способу життя малої групи на мотивацію поведінки індивіда:

- спосіб життя звичної малої групи (сім'я, група однолітків) формує у особистості своєрідний стереотип мотивації поведінки;

- якщо особистість потрапляє в нове мікросередовище, вона не може відтворювати спосіб життя мікросередовища, до якого раніше належала;

- тому мотивом багатьох її вчинків може бути захист (часто неусвідомлений) своєї приналежності до колишніх малих груп, до їхнього способу життя;

- якщо спосіб життя змінюється раптово і, як правило, розходиться, а іноді навіть суперечить провідним мотивам, людина прагне відтворення способу життя, який забезпечував би функціонування характерних провідних мотивів.

Ю. М. Антонян, Ю. М. Луньов, Гарькавець С. О. стверджують, що особливий інтерес становить аналіз ролі соціальної групи в мотивації девіантної поведінки. Достатньо сказати, що основна маса протиправних порушень серед неповнолітніх відбувається в групі. Формування кримінальних мотивів у малій групі відбувається шляхом засвоєння особистістю групових цінностей у процесі її соціалізації [5, с. 52].

Найбільшою мотивують силою девіантної поведінки володіють неформальні групи однолітків з асоціальними тенденціями:

- вплив групи особливо значущий, якщо суб'єкт цінує приналежність до неї і спосіб життя групи не суперечить внутрішнім позиціям особистості. Інакше кажучи, асоціальна група лише в тому разі «знаходить» суб'єкта, якщо сам суб'єкт «шукає» таку групу;

- для підлітків, які легко піддаються впливу асоціальної групи, характерні такі психологічні особливості: постійна орієнтація на думку оточуючих, висока комунікабельність і сприйнятливість, непевність у собі.

Одним із найскладніших питань, що виникає під час аналізу внутрішніх особистісних умов мотивації антигромадської поведінки, є питання про те, чи існують особистісні властивості і особливості, що відрізняють правопорушника від неправопорушника. Дослідження останніх десятиліть показують, що особистість злочинця характеризується відносно стійкою сукупністю антисоціальних якостей, властивостей і особливостей, які не є абсолютними [6]. Вважається, що критеріями,

які дають змогу відрізнити неправопорушників від правопорушників, слугують, деформації та відхилення в мотиваційній сфері останніх.

Особливий інтерес для нас становлять дослідження загальних закономірностей виникнення і формування мотивів девіантної поведінки. Як показав аналіз, виникненню мотивів будь-якої діяльності часто передують:

- переживання домінантної потреби породжує актуальний для даного суб'єкта стан потреби, що має великий вплив на його ставлення до об'єктів (предметів), здатних задовольнити таку потребу;

- у структурі сфери потреб неповнолітніх правопорушників провідна роль належить елементарним потребам за відсутності духовних;

- значне місце посідають збочені потреби, зокрема, в алкоголі та наркотиках;

- у процесі формування мотивів, та чи інша потреба у свідомості людини набуває різного значення. Залежно від того, яке значення надає індивід конкретній потребі, остання стає спонукальною силою і формується в мотив поведінки. На процес перетворення потреби на мотив серйозний вплив має конкретна життєва ситуація. Так утворюється замкнений ланцюг: потреба – особистісний сенс – ситуація [7].

Результати дослідження. На формування мотивів девіантної поведінки впливають в основному порушення рівноваги між різними видами потреб, актуалізація другорядних потреб і спотворене сприйняття або недооцінка конкретної життєвої ситуації.

Появою мотивів поведінки процес формування мотиваційної сфери не закінчується:

- під час вчинення девіантного вчинку й особливо після нього, первісні потреби можуть змінитися або поступитися місцем іншим;

- вчинивши проступок, особистість боїться покарання, і нова потреба – уникнути його – породжує новий мотив, який є потужним «активатором» усієї подальшої, зокрема й протиправної поведінки;

- за певних умов емоції можуть набувати форми виражених реакцій або стійких станів, які стають потужними спонукальними чинниками в структурі всієї мотиваційної сфери особистості.

Вивчення динаміки мотивації у зв'язку із зовнішніми (соціальними) і внутрішніми (особистісними) умовами допомагає сформувати цілісну систему психологічних умов ефективної реалізації психологічних механізмів корекції девіантної поведінки.

Ми вважаємо, що до числа не менш значущих можна віднести психологічні умови – принципи реалізації психологічних механізмів у корекції девіантної поведінки. Серед них вважаємо за можливе виділити такі принципи:

- цілеспрямована діагностика. Це дасть змогу співвіднести рівень розвитку клієнта-школяра з еталонно-позитивним, що створить підґрунтя для формування програми корекційної діяльності;

- корекційний процес слід розглядати як систему, тобто як сукупність елементів, що перебувають у певних відносинах і зв'язках між собою та утворюють

відповідну цілісність, єдність, то корекційна діяльність буде її елементом, підсистемою, субсистемою;

- гармонійне поєднання цілей суспільства й особистості, орієнтація навчально-виховного процесу на особистісні можливості, інтереси та потреби;

- опора на позитивне в людині, сильні сторони її особистості. Тільки гуманне, шанобливе ставлення, уміння побачити серед негативних рис характеру й агресивної поведінки незахищеність, прагнення бути кращим, дають змогу ефективніше побудувати корекційно-педагогічний процес;

- системність корекційних, профілактичних і розвиваючих завдань. Будь-яка програма корекції розвитку має передбачати запобігання виникнення девіантної поведінки та створення сприятливих умов для реалізації потенційних можливостей гармонійного розвитку особистості школяра;

- єдність діагностики та корекції. Вона забезпечує цілісність процесу навчання, виховання і розвитку. Корекційно-розвивальний процес вимагає постійного систематичного контролю динаміки перебігу та ефективності корекції;

- урахування індивідуальних і вікових особливостей;

- комплексне використання методів і прийомів. У корекційній практиці необхідна певна сукупність способів і засобів, методів і прийомів, що враховують індивідуальні психологічні особливості особистості, соціальну ситуацію, логіку і послідовність впливу;

- інтеграція зусиль. Девіантні форми в поведінці підлітка – результат не тільки його психофізіологічного стану, а й активного впливу на нього. Успіх корекційної роботи із підлітками без співпраці, опори на взаємини з однолітками залежно від характеру відхилень у поведінці може виявитися недостатньо ефективним.

Таким чином, ми дійшли висновку, що ефективність корекційної діяльності в освітній установі можлива лише за створення сприятливих соціально-психолого-педагогічних умов. Корекція девіантної поведінки особистості може здійснюватися тільки на основі активності самої особистості у взаємодії з навколишнім середовищем.

Говорячи про активність людини і передусім про дитину (підлітка), слід зазначити, що вона має пряму залежність від її мотивації: соціальних установок, бажань, ціннісних орієнтацій, переконань, потреб.

Тому в організації корекційно-виховної діяльності необхідно опиратися на потреби і мотиви вихованця, які є визначальними на даний момент.

Вивчення матеріалів щодо девіантної поведінки дало змогу виявити основні причини та недоліки, що зумовлюють такі відхилення: низька якість викладання окремих дисциплін, неефективний комплекс заходів педагогічного впливу, відсутність узгодженості у взаємодії «сім'я – школа», рутинність і одноманітність форм виховної роботи, відсутність дієвої психологічної служби в навчальному закладі.

Окреслені причини можуть зумовлювати девіантні відхилення в поведінці учнів. Однак деякі вчені вказують, що зазначені причини мають лише ймовірний зв'язок. Таким чином, причини девіантних відхилень

мають комплексний характер. Однією з цих особливостей є «виховна система».

Знайомство з методиками, концепціями та досвідом педагогів-новаторів надає можливість побачити спільність і відмінність ідей та підходів до навчання і виховання підлітків. При цьому необхідно відзначити наступне:

1. Усі педагогічні системи (авторські школи) мають чітку спрямованість на розвиток особистості, духовно-моральну орієнтацію та соціальне становлення.

2. Розроблені теоретичні та методичні системи дають змогу розв'язувати одну з психолого-педагогічних проблем – проблему девіантної поведінки.

3. Центральним психолого-педагогічним механізмом виступає надання кожному вихованцеві можливості самореалізації (самовизначення).

4. Система соціальної взаємодії дитини (підлітка) здійснюється на основі активності самого суб'єкта виховання з включенням його мотиваційної сфери.

Основні напрями діяльності, що мають стимулюючий вплив на виховання девіантних учнів:

Цілеспрямована систематична діяльність із духовно-морального виховання: бесіди, уроки, консультації, тренінги, заходи тощо.

Актуалізація всіх форм корекційно-виховної діяльності, які є джерелом морального досвіду вихованців: навчальна; позакласна; суспільно-корисна робота; система стосунків (учень – батьки, вчителі, товариші, колектив, ін.).

Постійний моніторинг з оцінкою всіх видів діяльності, поведінки та проявів особистості вихованця. Оцінка містить моральні критерії.

Удосконалення методичної підготовки викладацького складу навчального закладу з корекційно-виховної роботи. Розроблення предметно-методичних комплексів, що забезпечують таку діяльність.

У науковій психолого-педагогічній літературі існує низка підходів як до визначення методів виховної роботи з девіантними учнями, так і їхньої класифікації. Один із найперспективніших підходів, на наш погляд, ґрунтується на розв'язанні основного завдання корекційної педагогіки – розвитку дитини в напрямку гуманістичної парадигми й удосконалення всіх її людських сфер.

«Соціальне функціонування особистості» ми розглядаємо як динамічний процес самоактуалізації та самопрезентації девіантної особистості за посередництвом психологічних механізмів у її відносинах із соціумом, де вона виконує багато соціальних ролей, які використовуються нею при виконанні різних діяльностей. Ми цілком погоджуємося з Е. Руденським щодо суті соціальної ролі в розвитку, соціалізації та адаптації особистості. «У концепції соціального функціонування особистості соціальна роль розглядається як психологічний механізм, що забезпечує адаптацію і динамічну рівновагу особистості та соціокультурної системи» [8, с. 43].

Аналіз сучасної соціальної та педагогічної літератури показав, що сьогодні не існує єдиної класифікації умов ефективної корекційно-виховної діяльності. Разом з тим, очевидно, що на ефективність роботи впливають:

1. Загальні соціально-педагогічні умови (соціальні, географічні, культурні).

2. Специфічні соціально-педагогічні умови:

а) матеріальні умови, престиж професії, моральний клімат у соціальній групі (сім'я, навчальна група, малі громадські об'єднання);

б) умови навчання і праці, включно із середовищем виховання, організацією виховного середовища (діяльності), тимчасовими і санітарно-гігієнічними умовами, забезпеченістю необхідними технічними засобами і літературою;

в) стан ціннісно-мотиваційної сфери та організаційно-педагогічні умови тощо.

Вище ми розглядали компоненти, що становлять ефективність корекційно-виховної діяльності. Тепер розглянемо педагогічні умови, що впливають на ефективність системи виховання та корекції девіантної поведінки особистості. На нашу думку до них можна віднести: гуманізацію освітньо-виховного середовища, демократизацію відносин суб'єктів педагогічного процесу, оптимізацію компонентів корекційно-виховної моделі (системи), єдність та узгодженість дій учасників системи виховання і корекції.

Гуманізація освітньо-виховного середовища визначає ефективність функціонування будь-якої виховної системи. На зміст гуманістичних цінностей впливають особливості історії та культури народу, рівень його розвитку, ментальність, групова і класова приналежність.

Висновки. Таким чином, глибокий і всебічний аналіз чинників, особливостей, компонентів, що становлять ефективність виховно-корекційно-розвивальної діяльності дає змогу зробити висновки:

1. Система корекційно-виховної діяльності ефективно функціонує в сприятливих соціально-педагогічних умовах.

2. До основних соціально-педагогічних умов ефективної корекційно-виховної діяльності в освітніх закладах будь-якого рівня належать:

– наявність системи цінностей у суспільстві;

– гуманізація виховно-корекційно-розвивального простору;

– організаційно-педагогічні умови;

– формування духовності вихованців.

3. Ефективна організація системи корекційно-виховної діяльності є визначальною умовою успішної роботи.

Література:

1. Діденко Г. Особливості впливу психоемоційних станів на формування девіантної поведінки підлітків і вчинення дрібного хуліганства. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 79–86.
2. Мельничук І. Я. Психокорекція девіантної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми особистісного зростання*. 2019. С. 239–241.
3. Філоненко Л. А. Теоретичні аспекти дослідження мотиваційної сфери як чинника девіантної поведінки неповнолітніх в умовах соціальних перетворень. *Актуальні проблеми психології*. 2019. С. 467–484.
4. Мойсеева О. Є. Мотиваційні детермінанти агресивної поведінки. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Випуск 21. С. 459–468.
5. Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності : [монографія]. Луганськ : вид-во «Ноулідж», 2013. 175 с.
6. Сизоненко А. С. Характеристика неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. *Південно-український правничий часопис*. Вип. 3 (2021). С. 37–44.
7. Скворчевська Є. Л. Особливості визначення поняття «мотивації» та «установки» у вітчизняній психології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*. Вип. 47(2011). С. 199–203.
8. Андреева М. О. Розвиток соціальної компетентності студентів з особливими освітніми потребами у закладі фахової передвищої освіти. Харків, 2023. 203 с.

References:

1. Didenko, H. (2023). Osoblyvosti vplyvu psykhoeemotsiinykh staniv na formuvannya deviantnoi povedinky pidlitkiv i vchynennia dribnoho khuliganstva [Features of the influence of psycho-emotional states on the formation of deviant behaviour of adolescents and committing petty hooliganism]. *Yurydychna psykholohiia – Legal psychology*, 2(33), 79–86. [in Ukrainian].
2. Melnychuk, I.Ya. (2019). Psykhokorektsiia deviantnoi povedinky pidlitkiv [Psychocorrection of deviant behaviour of adolescents]. *Aktualni problemy osobystisnoho zrostantia – Actual problems of personal growth*, 239–241. [in Ukrainian].
3. Filonenko, L.A. (2019). Teoretychni aspekty doslidzhennia motyvatsiinoi sfery yak chynnyka deviantnoi povedinky nepovnoolitnikh v umovakh sotsialnykh peretvoren [Theoretical aspects of the study of the motivational sphere as a factor of deviant behaviour of minors in the conditions of social transformations]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology*, 467–484. [in Ukrainian].
4. Moiseieva, O.Ye. (2013). Motyvatsiini determinanty ahresyvnoi povedinky [Motivational determinants of aggressive behaviour]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, 21, 459–468. [in Ukrainian].
5. Harkavets, S.O. (2013). Psykholohiia pidlitkovoï viktyimnosti [Psychology of adolescent victimisation]: monohrafiia. Luhansk : vyd-vo «Noulidzh», 175 p. [in Ukrainian].
6. Syzonenko, A.S. (2021). Kharakterystyka nepovnoolitnikh osib, yaki vchyniaut kryminalni pravoporushennia [Characteristics of minors who commit criminal offences]. *Pivdenoukrainskyi pravnychyi chasopys – South Ukrainian Law Journal*, 3, 37–44. [in Ukrainian].
7. Skvorchevska, Ye.L. (2011). Osoblyvosti vyznachennia poniattia «motyvatsii» ta «ustanovky» u vitchyznianiï psykholohii [Features of the definition of 'motivation' and 'attitude' in national psychology]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia: Psykholohiia – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Psychology*, 47, 199–203. [in Ukrainian].
8. Andreieva, M.O. (2023). Rozvytok sotsialnoi kompetentnosti studentiv z osoblyvymy osvithnimy potrebamy u zakladi fakhovoi peredvyshchoi osvity [Development of social competence of students with special educational needs in a professional higher education institution]. *Kharkiv*, 203 p. [in Ukrainian].